MAIG 2022 - NÚMERO 6

FULLS DE PATRIMONI

JOAN VINYOLES I VIDAL

El parlar de la gent d’Àger en temps d’Arnau Mir de Tost

Fundació Arnau Mir de Tost

www.fundacioarnaumirtost.cat

NÚMERO 6

MAIG 2022

ARTICLE

EL PARLAR DE LA GENT D'ÀGER EN TEMPS D'ARNAU MIR DE TOST

AUTOR

JOAN VINYOLES I VIDAL

EDITA

FUNDACIÓ PRIVADA ARNAU MIR DE TOST

EL PARLAR DE LA GENT D'ÀGER EN TEMPS D'ARNAU MIR DE TOST

En el moment de la conquesta trobem a la Vall d'Àger una situació lingüística complexa, com a mínim de bilingüisme. D'una banda trobem la guarnició militar del castell i els funcionaris que podien haver-hi que eren de llengua àrab i, de l'altra, la població autòctona de la Vall d'Àger que parlava mossàrab; a aquesta situació hi podem afegir les forces d'Arnau Mir de Tost que entren a la Vall parlant català occidental, i ja tenim el mosaic gairebé complet.

Ignorem la població civil musulmana que hi pogués viure en aquell moment i, malgrat que se suposa que devia ser molt escassa, podem pensar que sí que va existir. Així, algun nom en els documents més antics, com Marhabe, molt bé podria correspondre a un àrab propietari de terres, encara que pel sol nom no podem assegurar res (només cal veure que un veí seu es deia Mudarraf[i] i sabem que no era pas un moro). Però on ens salta l'alarma és en una partida anomenada el feixà d'Inuzir, nom que es pot identificar com una paraula berber indicadora d'un grau de parentiu; no en parlaré més endavant ja que la meva ignorància sobre la llengua del poble amazic és total, cal recordar, però, que en un article publicat fa uns anys [ii] es proposava derivar el nom d'Àger d'una tribu berber anomenada Banu Agar, establerta a la plana de Lleida, en contra de l'origen romà del nom que sembla avui ben establert; en tot cas la presència

La consagració de Sant Salvador l'any 1048 dona una relació interessant de persones i partides del moment de la conquesta d'Àger.

berber a la Vall no crec que tingués massa incidència en el mosaic lingüístic.

Començo per definir el concepte de llengua mossàrab i el seu abast. Segons els diccionaris, mossàrab era la llengua que parlaven els cristians que vivien a la península Ibèrica durant el domini islàmic. Per raons d'etimologia (originalment el nom es referia només a una tribu aràbiga que parlava àrab), alguns puristes prefereixen fer servir el nom de romanandalusí per referir-se a aquells parlars de l'antic Al-Andalús en comptes d'anomenar-los mossàrab, però aquest darrer és el nom més habitual.

El mossàrab s'originà com les altres llengües romàniques de la península (galaicoportuguès, català, aragonès, castellà, asturlleonès) a partir del llatí vulgar entre el segle VI i el segle VIII; aquests darrers parlars arrelen a les terres situades més al nord peninsular, de religió cristiana, i el mossàrab en terres dominades pels musulmans.

Els parlars mossàrabs són mal coneguts i presentaven variacions importants segons els diferents indrets. Mai no es van escriure, només en el cas d'Andalusia podem trobar algun vocabulari sobretot botànic i les anomenades *kharja* -que eren uns versos escrits en mossàrab o després, quan aquest parlar va decaure, ho foren en àrab vulgar i que constituïen l'estrofa final d'alguns poemes redactats en àrab clàssic -el fet que estiguin escrites en abjad aràbic [diguem alfabet àrab per entendre'ns] fa que per manca d'indicació de les vocals en desconeixem la pronunciació exacta. La major part de la informació sobre aquests parlars prové doncs no de documentació escrita sinó de les paraules conservades i molt especialment dels noms de lloc.

El mossàrab dels Països Catalans, seguint el professor Joseph Gulsoy, podem considerar que a les Illes Balears i Pitiüses s'havia extingit en favor de l'àrab poc abans de la conquesta catalana del s. XIII, mentre que al País Valencià degué resistir tres o quatre generacions abans de cedir el pas al català (o al castellà, a la zona de repoblació aragonesa). Ens podem preguntar quan va resistir a la Vall d'Àger, tot i que no en tenim dades, els indicis apunten que degué durar poc a la conquesta; d'una banda els antropònims mossàrabs inicials no són transmesos als fills i els noms de partides i de llocs que apareixen per primera vegada els anys posteriors tampoc cap es pot associar al mossàrab.

És probable que els mossàrabs lleidatans parlessin un llenguatge molt semblant al català dels conqueridors, aquesta és l'opinió d'alguns

especialistes com Joan Coromines, però el romanç dels tortosins ens diuen que era més semblant al dels valencians i balears, i tenia una major proximitat al mossàrab de Múrcia i Granada que no al de Toledo. Malgrat que aquesta opinió deu ser correcta, m'ha sorprès trobar a la Vall d'Àger diversos mossarabismes, com veurem mes endavant, plenament documentats en terres valencianes; probablement les diferències no fossin molt grans.

La zona del Principat que ens assenyalen amb presència d'aquestes parles romàniques precatalanes és la inclosa per les comarques del Segrià, les Garrigues, Ribera d'Ebre, Baix Ebre, Terra Alta, Conca de Barberà, Alt Camp, Baix Camp, Alt Penedès i Baix Penedès. Curiosament la Noguera és oblidada i en canvi podem assegurar que en aquella època també s'hi parlava mossàrab.

Entre les característiques que diferenciaven el mossàrab del català (en aquest cas partint del mossàrab valencià que és més conegut) hi trobem:

- Conservació de la -n final (pan, lleon).
- Conservació dels grups consonàntics -mb- i -nd- entre vocals (colombaire, orondella).
- I dues característiques que potser ens interessaran més en el cas d'Àger: la conservació de la -o final (fondo, turmo) i la conservació del diftong -ai, especialment en mots de terminació -ariu, però també en altres casos (febrair, carraira, moraira).

Amb totes les reserves he seleccionat algunes paraules i topònims que crec que poden encaixar en el tema seleccionat, la llista s'ha de considerar només una aproximació ja que en etimologia solen haver-hi opinions contraposades.

Restes del mossàrab de la Vall d'Àger

"Aige"

La pronunciació "Aige" per Àger no veig que es pugui explicar per l'evolució del català, la doble grafia medieval Aier i Ager no justifiquen aquella pronunciació, avui tradicional. Podríem suposar, com havia proposat anys enrere, que hi ha la fusió del nom Àger amb un topònim àrab coetani

començat per AI-, hipòtesi que sense conèixer el nom que els àrabs donaven a la nostra vila no passa de ser una especulació indemostrable o potser hi podem veure una relació amb el manteniment del diftong AI que es va transformar en A en català com s'indicava més amunt; però en aquest cas el procés és invers: de la A original passaria a un diftong AI inexistent, fenomen poc lògic.

Sigui quin sigui el procés sembla més que probable que la pronunciació actual s'hauria produït en aquella època.

Bolenga

Font al barranc de Masnouet, entre Agulló i Corçà.

Trobem *BOLENC*, *BOLENGA* com a nom de planta a Mallorca, procedent del mossàrab.

Bosedessa

Antiga riba citada una sola vegada poc després de la conquesta de la Vall; presumiblement estaria situada a Rens i en desconec el significat; malgrat la similitud de la terminació no sembla un derivat verbal comparable a l'Esdemessa que cito més endavant.

Caldera

Font de la Caldera i masia de Calderó, a la zona del pantà de Rengs.

Allò que actualment en diem clot o sot, era anomenat una caldera pels mossàrabs.

Aprofito per recordar altres paraules catalanes amb significat similar, per exemple, cotó (deformació de *clotó*, clot petit: recordem casa Cotó a l'Ametlla i l'obaga de Cotorroi als Masos de Millà) seria un mot bastant exclusiu de la nostra terra mentre d'altres noms són d'ús més general com *olla* (normalment els tolls fons formats en una riera per un salt d'aigua), *cadolla* (clots erosionats en una roca que solen omplir-se d'aigua); la paraula *coma* ja ens indica una depressió del terreny amb una superfície més

important (recordem la coma de Benito o la Coma de Meià).

L'anomenat "pantà" de Rens (no Rengs) ens recorda antics topònims.

Carlets

Masia a la sortida del congost de Mont-rebei.

Ignoro per manca de documentació quina és l'antiguitat d'aquest nom; si com penso és modern, no tindria cabuda aquí ja que derivaria del nom personal Carles, però si es remuntés a l'època medieval formaria part d'un llista de noms homònims o similars que són considerats mossàrabs per Joan Coromines i que deriven de *card*, *cardet.*

Carxeu

Masia d'Àger prop de la trencada amb l'Ametlla i una altra masia, avui en runes, a Fontdepou.

Diferents indrets valencians començats en Carx- s'expliquen per la paraula local *CÀRRITX*: canyís, del llatí CARICEM, a través del mossàrab.

Casul·la

Indret desconegut de la Vall d'Àger que només coneixem en la forma llatina CASULIS en una donació a l'hospital de Sant Nicolau de l'Aspre.

Vindria del llatí CASA*:* cabana, probablement a través del mossàrab.

Condomina

Antigues finques: Condomina d'Àger, terra propietat del vescomte Guerau Ponç, situada davant el castell d'Àger i condomina de Sant Pere, terra propietat de la col·legiata de Sant Pere d'Àger, etc.

Del llatí CONDOMA: casa amb cort i dependències. En català ha evolucionat a Coromina excepte als llocs on s'ha mantingut la forma original per influència mossàrab.

(Es)corrunxos

Partida de l'Ametlla.

Al País Valencià trobem les formes: *CORRONXET, CORRUNX i CORRUNXO* per designar el dit petit, que Joan Coromines apunta amb reserves com derivades del llatí, a partir d'un diminutiu de carn.

Cutes

Antic Indret de vinyes i molí de la Vall d'Àger, citat com *les Cutes* en època medieval i que podem relacionar amb una partida anomenada les Cots que encara existia el s. XVII.

Probablement a partir del llatí ACUTA*: aguda,* mantingut entre els mossàrabs.

Escalido

Mot mossàrab que només he trobat documentat en alguns documents escrits en llatí SCALIDO i que significa rec*, canalització.*

Fondo

Barranc Fondo, nom de dos barrancs un entre Vilamajor i els Masos de Millà i l'altre dels Monts de Millà al pont de Blancafort.

Del llatí FŬNDUS: *fons*. La forma *fondo*, inicialment mossàrab, ha guanyat terreny en el llenguatge popular davant la forma culta *fons*.

Llavador (actualment pronunciat Llevador).

Partida tocant al barranc de Menàrguens.

Es tracta del mateix indret conegut el segle XII com *Llavaner* (i en llatí medieval com *Lavandero*), que en algun moment canvià aquell nom original per un sinònim. Tant llavaner com llavador, mots mossàrabs derivats del llatí, es mantenen com paraules vives al País Valencià per indicar rentadors. Hem de suposar pel seu emplaçament fora vila que es tractaria d'una bassa on s'amarava el lli per a treure'n les fibres.

Pòrtol

La Vila Pòrtol, antiga població limítrof dels dominis d'Arnau Mir de Tost, s'havia ubicat dins el terme d'Àger en alguns estudis antics (la història d'Àger del pare Sanahuja, per exemple) però avui sabem que estava situada al terme d'Os; malgrat ser forània la incloc perquè les seves citacions sempre estan vinculades als documents agerencs. Es tracta d'un mot mossàrab amb la idea de porta, portal, de punt d'entrada a un lloc.

Quadro

Al s. XVII trobem una terra campa amb el nom de *lo Quadro*, sense que en coneguem l'emplaçament precís però que podria estar relacionada amb *ipsos Quadros*, nom en llatí d'una partida del s. XII limítrof amb Sant Nicolau.

La -o final i la data de la documentació sembla avalar la procedència mossàrab.

Turmo

Avui es un mot perdut però hi ha documentat el Turmo de Manyadola que feia de trencada entre l'antic terme de Pedra i el d'Àger (potser l'actual serrat Pelat).

El significat és el de turó i ens trobem amb el manteniment de la -o final que s'indicava més amunt com un dels trets distintius del mossàrab.

Molts dels topònims actuals començats amb X- podrien tenir un origen o influència del mossàrab o de l'àrab (Xe, Xec, Xen, Xurulla, etc).

PARAULES ÀRABS TRANSMESES PELS MOSSÀRABS D'ÀGER

Prescindeixo dels mots de procedència àrab però que el català va incorporar a la llengua i que no podem atribuir necessàriament a la influència dels mossàrabs com són *Badina, Cas, Racó, Raval* i també prescindeixo de noms àrabs potser de procedència externa a la Vall: *Belianes, Montsó, Sanui*.

Babiló

Nom genèric donat a qualsevol font intermitent, que només raja després d'aiguats importants.

De la paraula àrab que significa meravella.

Calafí

Terreny del replà de la muntanya, a la zona nomenada els Montsecs; deu venir del nom d'una casa d'Àger.

Paraula d'origen àrab; és probable que s'hagi de relacionar amb Calafell, que ve de *HALAF:* canyissar, i que com molts noms començats per CALA- que deriven de l'àrab *QALA:* castell.

Raudoral

Nom d'una partida de Corçà sota el cementiri i una altra al replà del Montsec entre el portell de Claramunt i el cargol de Graelles.

Podria venir de l'àrab *RAUDA*: jardí, erol de flors; o d'alguna altra paraula de la mateixa família. El fet que existeixi també *raudonar*, paraula molt similar però d'origen llatí no crec que invalidi l'origen àrab de raudoral.

Xabec

Masia entre Agulló i Àger.

Descartat lògicament el significat de xabec com a tipus d'embarcació; trobem a *l'Onomasticon Cataloniae* les partides valencianes de *Xabec*, *Xubec* i probablement *Xebics*, totes elles amb la idea de parany de caça, i derivades d'una paraula àrab.

Xamó

Masia a l'entrada de Corçà.

Potser es podria relacionar amb l'adjectiu *XAMÓS*, de l'àrab *ŠAMÛS:* vehement, eixerit.

Xixí

Masia d'Àger, sota el pla d'Escumó.

Trobem al Diccionari d'Alcover-Moll xixí (sembla que seria més correcte xitxí) com a cuc de les oliveres a Gandesa, Gratallops i Vilella. No sé si el nom de la masia de la nostra vall tindria el mateix origen.

PARAULES DEL CATALÀ ANTIC AVUI DESAPAREGUDES

L'entrada d'Arnau Mir de Tost a la Vall va representar l'inici de la desaparició dels trets mossàrabs en favor del català occidental i també la substitució d'alguns noms de lloc: per exemple Puigdelluell passà a anomenar-se Montesquiu i l'Abella Sega es convertí en Claramunt (nom que acaba

imposant-se damunt del Clarmont que sembla havia començat a usar la població autòctona, segons podem deduir per les diferents grafies usades en els documents llatins de l'època).

Carant

Aquesta paraula té uns orígens força antics, ens diuen que un poble, anterior als celtes va escampar-se des dels Alps pel sud europeu i van implantar el costum funerari de la incineració i l'enterrament els ossos cremats en unes urnes, fet que justifica que els coneguem com "poble dels camps d'urnes" ja que no en coneixem cap nom. Querant seria un dels mots que ens van aportar i que, a partir de CAR = pedra, va acabar significant avenc o grallera en català.

Trobem aquest mot en la toponímia del Montsec de Rúbies i en la del Montsec de l'Estall, però a la vall d'Àger l'hem perdut en època moderna; encara al s. XVIII hi havia una *partida dels querants* i crec recordar un barranc dels carants (potser l'actual barranc dels Pous de Gel) en algun escrit del s. XIX. A Àger hi havia una casa Carantillo (ara de Xabec)[iii] i també una altra casa *Carantillo* a Millà el 1919.

Esdemessa

Paraula que significa escomesa, enfrontament [l'ortografia més correcta seria *esdemesa*, derivat de *metre*]. La trobem també emprada en occità pels trobadors sense el matís militar que podem atribuir al nom agerenc i a altres exemples catalans.

Amb aquest nom era conegut un indret damunt la vila d'Àger en direcció a Cas, potser a la capçalera del Pui. En un document s'hi parla d'una vinya, en un altre que *pel Cap de Sdemessa* passava el camí cap a la vila i en un altre que la *Eldemessa* era prop del castell d'Àger.

Indico totes aquestes dades per intentar aproximar-me a la ubicació d'aquest indret que, segons penso, va tenir una importància decisiva en la nostra història. Ens podem preguntar quin va ser aquest enfrontament tan significatiu que justifiqués que els segles XII i XIII encara donés nom a unes terres prop d'Àger i crec que podem respondre que allà hi degué haver la batalla decisiva que va permetre a Arnau Mir de Tost la conquesta de la vila d'Àger.

A la sortida del congost de Terradets les roques esberlades de l'estrat central son els "Mallabecs".

Mall

El significat de malls com roques tallades verticalment per fissures naturals s'ha mantingut en l'aragonès (Mallos de Riglos o Mallos de Agüero) però es degué perdre molt de molt antic en català; el fet que a la Vall d'Àger trobem el poblat medieval de Mallabecs, fa suposar que com que becs indica també els penyals tallats, en aquella època el significat original de *malls* ja s'hauria oblidat.

Manya

Del llatí *magnus -a -um*: gran. Adjectiu present a molts topònims catalans (Capmany, Vallmanya, Fussimanya, etc) a la toponímia antiga de la Vall d'Àger trobem aquest adjectiu sempre al davant del nom: Manyadàries, Manyadola, Manyatorres.

Puigdelloell

Com he indicat més amunt aquest nom (puig de *lloells*: puig de les lloses) fou substituït pel de Montesquiu en temps d'Arnau Mir de Tost quan es cedit per a l'edificació d'una quadra. Al Montsec de Rúbies hi ha dos dòlmens coneguts popularment com *Lloella del llop*, pel fet que la llosa superior caiguda de costat recorda les antigues trampes per caçar basades en una llosa inclinada que queia en ser tocada per un conill i que ens recorda la persistència d'aquesta forma local de lloella per llosella.

Quadal

Aquesta paraula del llatí medieval la trobem citada només en dos documents de procedència catalana, un d'ells referit a la Vall d'Àger: *Dimitto ad ipso hospital de Aras ipsa dota subtus ipso quadal que est ad Centum Fontes.*

Pel context se suposa que tenia el significat gran rocassa o penyal i havia de ser una paraula del llenguatge usual del s. XII ja que era desconeguda en el llatí clàssic. Avui és substituït pel mot **cantal** que, a les terres de ponent, queda més ben definit en el Diccionari Alcover Moll (*pedra de grossària variable, però difícil de manejar*) que en el Diccionari de l'IEC.

---

[i] Benet i Clarà, Albert (1983) Una comunitat mossàrab a la Vall d'Àger. Estudi antroponímic. *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica* XIII. Barcelona. Pàgs. 3-6

[ii] Puigvert i Gurt, Xavier (1984) Àger, un topònim berber a la Marca Superior d'Al-Andalus. *Faventia. Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona*, vol. 16, núm. Barcelona. Pàgs. 73-85.

[iii] Agraeixo la informació de Laura Benseny.

www.fundacioarnaumirtost.cat

fundacioarnaumirtost@gmail.com

ARTICLES ESPECIALITZATS